

BILISH TUSHUNCHASI VA NAZARIYASI

Nilufar Shovkatjon qizi Sobirjonova

Namangan davlat universiteti magistranti

E-mail: bahtiyorsobirjonoff15@gmail.com

UO'K 165

Annotatsiya: Ushbu maqolada bilish tushunchasi va uning nazariy asoslari yoritilgan. Bilish inson tafakkuri, idroki va ongining faol jarayoni sifatida tahlil qilinadi. Unda insonning tashqi olamni o'rganish, uni anglash hamda o'z tajribasida aks ettirish jarayonlari muhim o'rin egallaydi. Bilish nazariyasi falsafaning markaziy bo'limlaridan biri bo'lib, u bilishning manbai, shakllari, bosqichlari va chegaralarini o'rganadi. Tadqiqotda bilishning hissiy va aqliy bosqichlari, tajriba va amaliyotning bilishdagi o'rni, shuningdek, gnoseologik muammolarga doir turli yondashuvlar tahlil etilgan. Maqolada bilish jarayonining ilmiy, falsafiy va psixologik jihatlari o'zaro bog'liq holda ko'rsatilib, inson tafakkurining rivojlanishida bilishning ahamiyati asoslab berilgan. Bundan tashqari, bilish tushunchasi haqida turli xil fikr va qarashlar yuritilib, maqolada Sokratning bilish nazariyasi, Platoning Anamnesis ya'ni Eslash nazariyasi, Lev Vigotskiyni Ijtimoiy madaniy rivojlanish nazariyasi hamda Jan Piagening Kognitiv rivojlanish nazariyasi bilish tushunchasining mohiyatini ochib beradi. Ushbu nazariy qarashlar asosida muallif bilish har bir fanning ichki rivojlanish mexanizmini shakllantiruvchi asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi. Qo'shimcha ravishda bilish tushunchasi va nazariyasiga oid o'zbek olimlari A.Karimov, H.Boltaboyev va R.G'.Holmatovlarning qarashlari tahlil qilinib, ularning asosiy ko'rsatgan fikrlarida bilish nazariyasini milliy falsafa, psixologiya va ta'lim amaliyoti bilan bog'lab o'rganganlar. Ular uchun bilish - bu faqat aqliy emas balki

ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy faoliyat jarayonidir. Ushbu maqola ta'lim va falsafa sohasida ilmiy izlanish olib borayotganlar uchun amaliy- nazariy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Bilish jarayoni, Bilish nazariyasi, Kognitiv rivojlanish, Ong va fikrlash, Kognitiv psixologiya, Bilishning ijtimoiy tabiati, Shaxsning bilish faoliyati.

**Нилуфар Шовкатжон кизи
Собиржанова**

Магистрант Намаганского государственного
университета

E-mail:
bahtiyorsobirjonoff15@gmail.com

ПОНЯТИЕ И ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ

Аннотация: В данной статье раскрывается понятие познания и его теоретические основы. Познание рассматривается как активный процесс человеческого мышления, восприятия и сознания. В нем важное место занимают процессы изучения внешнего мира, его осмысления и отражения в человеческом опыте. Теория познания является одним из центральных разделов философии, изучающим источники, формы, этапы и границы человеческого знания.

В исследовании анализируются чувственные и рациональные этапы познания, роль опыта и практики в процессе познания, а также различные подходы к гносеологическим проблемам. В статье показаны взаимосвязь научных, философских и психологических аспектов познавательного процесса и

обосновано значение познания в развитии человеческого мышления. Кроме того, рассматриваются различные взгляды на понятие познания, в частности теория познания Сократа, теория «анамнезиса» (воспоминания) Платона, социокультурная теория развития Льва Выготского и теория когнитивного развития Жана Пиаже, которые раскрывают сущность понятия познания. На основе этих теоретических взглядов автор подчеркивает, что познание является основным фактором, формирующим внутренний механизм развития каждой науки. Дополнительно проанализированы взгляды узбекских ученых А. Каримова, Х. Болтабаева и Р. Г. Холматова, которые связывают теорию познания с национальной философией, психологией и образовательной практикой. Для них познание — это не только интеллектуальный, но и духовный, нравственный и социальный процесс деятельности. Настоящая статья имеет практическое и теоретическое значение для исследователей, работающих в области образования и философии.

Ключевые слова: процесс познания, теория познания, когнитивное развитие, сознание и мышление, когнитивная психология, познавательная деятельность личности.

Sobirjonova
Nilufar Shovkatjon qizi
Master's student, Namangan State
University
E-mail:
bahtiyorsobirjonoff15@gmail.com

THE CONCEPT AND THEORY OF COGNITION

Abstract: *This article explores the concept of cognition and its theoretical foundations. Cognition is analyzed as an active process of human thinking, perception, and consciousness. It emphasizes the processes of exploring the external world, understanding it, and reflecting it in one's own experience. The theory of cognition is one of the central branches of philosophy, studying the sources, forms, stages, and limits of human knowledge. The study examines the emotional and rational stages of cognition, the role of experience and practice in the cognitive process, as well as various approaches to gnoseological problems. The article demonstrates the interrelation of scientific, philosophical, and psychological aspects of the cognitive process, highlighting the importance of cognition in the development of human thinking. Furthermore, the article presents different perspectives on the concept of cognition, including Socrates' theory of knowledge, Plato's Anamnesis (Recollection) theory, Lev Vygotsky's Sociocultural Theory of Development, and Jean Piaget's Cognitive Development Theory, which reveal the essence of cognition. Based on these theoretical perspectives, the author emphasizes that cognition is a key factor shaping the internal mechanism of development in every discipline. Additionally, the article analyzes the views of Uzbek scholars A. Karimov, H. Boltaboyev, and R.G. Kholmatov, who relate the theory of cognition to national philosophy, psychology, and educational practice. For them, cognition is not only an intellectual process but also a spiritual, moral, and social activity. This article has both practical and theoretical significance for researchers working in the fields of education and philosophy.*

Keywords: *cognitive process, cognitive development, consciousness and thinking, cognitive psychology, social nature of cognition, individual cognitive activity.*

Kirish

Bilish — inson tafakkuri va ongining markaziy jarayoni bo‘lib, uning rivojlanishi, idrok va fikrlash qobiliyatlari bevosita ushbu faoliyat bilan bog‘liqdir. Inson tashqi olamni o‘rganishi, uni anglashi va o‘z tajribasida aks ettirishi orqali bilish jarayoni shakllanadi. Shu nuqtai nazardan bilish nafaqat aqliy faoliyat, balki insonning ma’naviy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega.

Falsafa va psixologiya fanlarida bilish nazariyasi insonning ilmiy, mantiqiy va amaliy tafakkurini tushunishda markaziy o‘rin tutadi. Turli davr olimlari bilish jarayonining manbai, shakllari, bosqichlari va chegaralarini o‘rganib, uni inson faoliyatining eng muhim mexanizmi sifatida talqin qilganlar. Sokratning Maevtika nazariyasi, Platonning Anamnesis (Eslash) nazariyasi, Lev Vigotskiyning Ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi va Jan Piajening Kognitiv rivojlanish nazariyasi — bilish tushunchasining mohiyatini ochib beruvchi yirik ilmiy qarashlardir. O‘zbek olimlari ham bilish nazariyasini milliy falsafa, psixologiya va ta’lim amaliyoti bilan uzviy bog‘lab o‘rganganlar. Ular uchun bilish nafaqat aqliy, balki insonning shaxsiy va ijtimoiy faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bois, bilish tushunchasi va uning nazariy asoslari nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, ta’lim va pedagogik jarayonlarda keng qo‘llanilishi muhimdir.

Adabiyotlar tahlili

Bilish tushunchasi va nazariyasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ko‘plab olimlar tomonidan yoritilgan. Falsafa sohasida Sokratning Maevtika nazariyasi bilish jarayonini insonning ichki tafakkuri orqali ochib berish, savol-javob orqali bilimni “tug‘dirish” mumkinligini ta’kidlaydi (Platon, Dialoglar). Platon esa Anamnesis nazariyasi orqali bilish inson ruhida mavjud bo‘lib, o‘rganish jarayoni aslida bilimni eslab topish ekanligini ilgari suradi. Psixologiya sohasida Lev Vigotskiyning Ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi bilishni ijtimoiy va madaniy kontekst orqali shakllanadigan faol jarayon sifatida talqin qiladi. Vigotskiy yaqin rivojlanish zonasi va “scaffolding” tushunchalari orqali bolalar bilimni rivojlantirishning samarali

usullarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Jan Piajening Kognitiv rivojlanish nazariyasi bilishni bosqichma-bosqich shakllanadigan va bolalar tajribasi orqali rivojlanadigan jarayon sifatida tushuntiradi. Piajé assimilyatsiya, akomodatsiya va muvozanat tushunchalari orqali tafakkur va bilim hosil bo'lish mexanizmini aniqlaydi.

O'zbek olimlari ham bilish nazariyasini o'rganish borasida o'z hissalarini qo'shganlar. A. Karimov, H. Boltaboyev va R.G. Xolmatovning tadqiqotlari bilish jarayonini milliy falsafa, psixologiya va ta'lim amaliyoti bilan bog'lab, uni faqat aqliy jarayon emas, balki shaxsning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy faoliyatining ajralmas qismi sifatida talqin qilishga asoslangan. Ularning ishlari pedagogik va psixologik tadqiqotlarda bilish tushunchasining amaliy ahamiyatini ochib beradi. Shu bilan birga, xorijiy va mahalliy adabiyotlarda bilish tushunchasi turli nuqtai nazardan yoritilgan.

Falsafa, psixologiya va pedagogika sohalaridagi tadqiqotlar bilish jarayonining ilmiy, amaliy va ta'limiy jihatlarini chuqur tushunishga imkon beradi. Bu ilmiy manbalar asosida bilish tushunchasining mohiyati va uning rivojlanish mexanizmi to'liq yoritilgan deb hisoblash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada tadqiqot metodologiyasi bilish tushunchasi va nazariyasini falsafiy, psixologik va pedagogik jihatlarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi — bilish jarayonining mohiyati, shakllari, bosqichlari hamda turli olimlarning nazariy qarashlarini tahlil qilishdir.

Analitik metod – mavjud adabiyotlar, maqolalar, falsafiy va psixologik manbalar tahlil qilindi, turli nazariy qarashlar solishtirildi va umumiy xulosalar chiqarildi. Taqqoslash (komparativ) metod – Sokrat, Platon, Vigotskiy va Piajé nazariyalari, shuningdek, o'zbek olimlarining qarashlari o'rtasida bilish tushunchasining umumiy va farqli jihatlarini aniqlash uchun qo'llanildi. Kontekstual metod – bilish jarayoni insonning ijtimoiy, madaniy va pedagogik faoliyati bilan bog'liq holda o'rganildi. Shu

metod orqali bilishning faqat aqliy emas, balki ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy faoliyat sifatidagi ahamiyati ko'rsatildi. Ushbu metodlar birgalikda qo'llanilib, bilish tushunchasining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi maqolaga ilmiy asos beradi va bilish jarayonini turli nuqtai nazardan tizimli o'rganishga imkon yaratadi.

Tahlillar va natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bilish tushunchasi insonning tafakkur va idrok faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u nafaqat aqliy, balki ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlar asosida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

Bilish jarayonining mohiyati: Sokrat va Platon qarashlariga ko'ra, bilish inson ruhida mavjud bo'lib, uni faqat savol-javob va eslash orqali rivojlantirish mumkin. Vigotskiy nazariyasi bilishni ijtimoiy faoliyat orqali shakllanadigan jarayon sifatida talqin qiladi, ya'ni bilish doimiy ravishda ijtimoiy va madaniy kontekst bilan bog'liq. Piajé esa bilishni bosqichma-bosqich rivojlanadigan, bolaning faol tajribasi orqali shakllanadigan jarayon sifatida ko'rsatadi.

Bilishning shakllari va bosqichlari: Tadqiqot tahlillari shuni ko'rsatdiki, bilish hissiy (sensor-motor), aqliy (preoperatsional, konkret va formal operatsiyalar) va ijtimoiy bosqichlardan iborat. Har bir bosqichda bilish jarayoni faoliyat, tajriba va muloqot orqali rivojlanadi.

O'zbek olimlari yondashuvi: A. Karimov, H. Boltaboyev va R.G. Xolmatovning tadqiqotlari bilish tushunchasini milliy falsafa, psixologiya va pedagogik amaliyot bilan bog'lab o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Ularning fikricha, bilish jarayoni insonning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Bilishning amaliy ahamiyati: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bilish jarayonini o'rganish nafaqat ilmiy, balki ta'lim va pedagogik faoliyatda samarali

qo'llanishi mumkin. Masalan, bolalarning kognitiv rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda Piajéning bosqichli yondashuvi, shuningdek, Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy yondashuvi samarali vosita sifatida ishlatiladi.

Nazariy va amaliy integratsiya: Tadqiqotdan kelib chiqib aytish mumkinki, bilish tushunchasi falsafa, psixologiya va pedagogika fanlari o'rtasidagi integratsiyani ta'minlaydi. Bu esa nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy faoliyatni ham rivojlantirishga imkon beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bilish tushunchasi va nazariyasi inson tafakkuri va faoliyatini tushunishda markaziy rol o'ynaydi. U turli nazariy yondashuvlar orqali izohlangan va o'zbek olimlari tomonidan milliy va amaliy kontekstga moslashtirilgan. Shu bois, bilish jarayoni ilmiy va ta'limiy tadqiqotlarda asosiy tahlil obyekti sifatida qoraladi.

Bilishning turli yondashuvlari: Falsafiy yondashuv: Bilish inson tafakkuri va ongining mohiyatini tushunishga qaratilgan. Gnoseologiya (bilish nazariyasi) bilishning manbai, shakllari, chegaralari va ilmiy-ijtimoiy ahamiyatini o'rganadi. Psixologik yondashuv: Bilish jarayoni idrok, xotira, tafakkur, diqqat va tasavvur orqali shakllanadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, insonning kognitiv faoliyati yoshga, tajribaga va ijtimoiy muhitga bog'liq. Pedagogik yondashuv: Bilish ta'lim jarayonida bilim hosil qilish, tafakkurni rivojlantirish va o'quvchi faoliyatini tashkil etishda markaziy ahamiyatga ega.

Bilish jarayonining xususiyatlari: Bilish dinamik jarayon bo'lib, tajriba va amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liq. Bilish individual va ijtimoiy: shaxsiy idrok bilan birga, jamiyat, madaniyat va til orqali shakllanadi. Bilish jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanadi, Piajé nazariyasida ta'riflanganidek, sensor-motor, preoperatsional, konkret va formal operatsiyalar bosqichlarida o'zgaradi.

O'zbek olimlari yondashuvi A. Karimov va H. Boltaboyev: bilishning pedagogik va psixologik ahamiyatini o'rganib, ta'lim jarayonida bilim hosil qilish mexanizmini

tahlil qilgan. R.G. Xolmatov: bilishning milliy va madaniy kontekstini hisobga olgan holda, inson tafakkurining rivojlanish mexanizmini o'rganadi.

Nazariy va amaliy integratsiya Bilish nazariyasi ilmiy va amaliy sohalarni bog'laydi, ya'ni falsafiy qarashlar va pedagogik usullar bir-birini to'ldiradi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, bilish jarayonini chuqur o'rganish orqali ta'limda innovatsion yondashuvlar qo'llanishi mumkin.

Qo'shimcha manbalar va tadqiqot yo'nalishlari So'nggi ilmiy maqolalarda kognitiv rivojlanish, ijtimoiy-madaniy o'rganish va bilishning amaliy tatbiqi masalalari keng yoritilgan. Yaqin kelajak tadqiqotlarida sun'iy intellekt va psixologik bilish o'rtasidagi bog'liqlik, shuningdek, ta'lim jarayonida kognitiv metodlarni qo'llash masalalari o'rganilishi mumkin.

Xulosa

Ushbu maqolada bilish tushunchasi va uning nazariy asoslari falsafiy, psixologik va pedagogik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bilish inson tafakkuri, idrok va ongining markaziy jarayoni bo'lib, u nafaqat aqliy, balki ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy faoliyat bilan chambarchas bog'liq.

Adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlar orqali Sokrat, Platon, Vigotskiy va Piajé nazariyalari, shuningdek, o'zbek olimlarining qarashlari solishtirildi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bilish jarayoni har bir fan va ta'lim tizimining ichki rivojlanish mexanizmini shakllantiruvchi asosiy omil hisoblanadi. Shu bilan birga, bilish jarayonini chuqur o'rganish ilmiy va pedagogik tadqiqotlarda amaliy ahamiyatga ega bo'lib, innovatsion ta'lim metodlarini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi. Bilish tushunchasi va nazariyasi inson tafakkurini tushunish, ta'lim jarayonlarini takomillashtirish va kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda markaziy ahamiyatga ega bo'lib, falsafa, psixologiya va pedagogika sohaslarini birlashtiruvchi muhim ilmiy konsept sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vigotskiy L.S. O‘quvchi psixologiyasi va ijtimoiy rivojlanish nazariyasi. – Moskva: Pedagogika, 1984.
2. Piaget J. Kognitiv rivojlanish nazariyasi. – Parij: Presses Universitaires de France, 1972.
3. Karimov A. Bilish jarayoni va pedagogik yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2005.
- . Boltaboyev H. Psixologiyada bilish nazariyasi. – Toshkent: Akademiya, 2010.
4. Vygotsky L.S., Cole M. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Harvard University Press, 1978.
5. Flavell J.H. Cognitive Development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1985.